

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SAMİRƏ FİRÜDDİN qızı QASIMOVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ
TƏFƏKKÜR FEİLLƏRİ

5714.01– Müqayisəli-tarixi və müqayisəli tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2018

İş Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: AMEA Dilçilik İnstitutunun Hind - Avropa
Dilləri şöbəsi

Müdafiə _____ 2018-ci il tarixdə saat ___ da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Feil mürəkkəb leksik-qrammatik kateqoriya kimi obyektiv dünyanın universal xüsusiyyətləri – mütəmadi hərəkəti ümumiləşmiş şüurda öz əksini tapır. Feil semantikasının xüsusiyyətləri “əlamət” məntiqi kateqoriyasında birləşmiş vəziyyət, proses, münasibətlərin feil leksemində mənasını əks etdirir. Feillər hərəkət, vəziyyət, proseslər kimi əlamətləri özündə təcəssüm etdirən zaman və onda öz əksini tapan bilavasitə əlaqələri göstərir. Qrammatik formaların çoxluğa malik olan feil cümlənin əsas konstituenti kimi çıxış edir. Feillərin semantikasi, cümlədə və nitqdə olan rolların öyrənilməsi dilçilərdə maraq doğurur. S.D.Kasnelsonun qeyd etdiyi kimi, “feil gələcək cümlədə maketi özündə əks etdirən müəyyən mənaya malikdir” sözü aktuallığını saxlayır. Tədqiqatçıların vəzifələri feillərin semantik strukturunun təhlili, aşkarlanması, öyrənilməsi və feilin mənasının formalaşmasında mexanizmlərin və əsas prinsiplərin konseptuallaşmasında, onun dinamik, prosessiv aspektin, yəni cümlə-söyləm strukturunda müxtəlif qrammatik və leksik faktorlarının qarşılıqlı əlaqələrinin nəticələrini diqqətə almaq lazımdır. K.Byulerin sözlərinə görə, ancaq söyləm danışan insana və gerçəkliyə bilavasitə münasibətinə malikdir, dil vahidi kimi cümlə ünsiyyətində konkret situasiyada danışanın mövqeyini ifadə edir. Beləliklə, cümlə-söyləm dedikdə funksional səviyyənin müstəqil vahidinin həm dilə, həm də nitqə sirayət etdiyini görmək olar.

Dildə leksik yaranmanın təcəssümü üçün səciyyəvi olan sistem yanaşma (V.M.Solnsev, A.A.Ufimseva) sözlərin mənasına görə yaxın leksik-semantik qrupları, eləcə də təfəkkür feillərinin leksik-semantik qrup kimi aşkar və tədqiq etməyə imkan yaradır.

Semantikaya böyük diqqət ondan irəli gəlir ki, onun dərin olmayan tədqiqi dilin təbiətinin, onun inkişafının qanunauyğunluqlarının, onun təfəkkürlə əlaqəsinin dərin qavranılmasından irəli gəlir. Bu da təfəkkür feillərinin öyrənilməsinin aktuallığını önə çəkir, belə ki, o, insanın dil fəaliyyətini ilə sıx əlaqədardır. Təfəkkür feilləri ilə nitq feilləri birlikdə xüsusi fəaliyyəti təşkil edir ki, bu da nitq-fikir fəaliyyəti adlanır. Təfəkkür vasitəsilə dil, eləcə də nitq əsas: kommunikatov, koqnitiv və ekspressiv funksiyaları yerinə yetirir, yəni o, nitq fəaliyyətini formalaşdırır, linqvistik və kommunikativ strukturu inkişaf etdirir və subyekt tərəfindən fikirlər ümumiləşdirilərək artıq nitqdə nəticələr əldə edilir, təfəkkür feilləri ilə ifadə olunan hökm, fikir, qiymətləndirilmələr aparılır.

Leksik-semantik qrup olan təfəkkür feillərinin daxil olduğu intellektual fəaliyyət feillərinin leksik-semantik təbiəti L.M.Vasilyev, Q.Q.Silniski, E.V.Skvoreskaya, İ.B.Şatunovski, Z.Vendler və başqa dilçilərin diqqət obyektində olmuşdur. L.M.Vasilyevdən başqa, digər müəlliflər leksik semantika problemlərinə toxunmuşdur və ya cümlənin başqa konstituentlərinin pragmatik və sintaqmatik əlaqələri məsələlərini tədqiq etmişdir. Lakin diqqət etmək lazımdır ki, təfəkkür feillərinin tədqiqi hələ də açıq qalır və verilən leksik-semantik qruplar verilən feillərin semantik təsnifatında yeganə nöqtəyi-nəzər mövcud deyil.

Təfəkkür feilləri dünyanın bütün dillərində iş və hərəkət feillərindən sonra ən tutumlu feil kateqoriyasıdır. Lakin indiyədək istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə ingilis dilçiliyində nəinki tipoloji aspektdə, hətta milli planda bu mövzu araşdırılmamışdır. Buna görə də bu mövzunun araşdırılması nəinki Azərbaycan və ingilis dilçiliyi üçün, həm də ümumi (nəzəri) dilçilik üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Mövzunun aktuallığı da bununla ölçülür.

Tədqiqatın obyektı. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksikasında təkrar olunmaz, səciyyəvi mövqeyi və rolu olan təfəkkür feilləridir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti Azərbaycan və ingilis dilləridir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi genealoji və tipoloji baxımdan müxtəlif qruplara daxil olan Azərbaycan və ingilis dillərində təfəkkür feillərini semantik baxımdan tədqiq etmək, onların funksional xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və bu zaman özünü göstərən oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır:

- Azərbaycan və ingilis dillərində təfəkkür feillərinin səciyyəvi struktur-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- təfəkkür feillərinin müxtəlif sistemli dillərdə leksik-semantik təsnifatı ilə bağlı aparılan araşdırmalarda irəli sürülən fikir və mülahizələri xronoloji ardıcılıqla izləmək və onları ümumiləşdirmək;

- feillərin leksik-semantik qruplarından biri kimi əksər tədqiqat işlərində özünə xüsusi yer almış təfəkkür feilləri və onun bir qismini əhatə edən əqli proses feillərini, görmə feillərini, nitq və eşitmə feillərini sistemli şəkildə nəzərdən keçirmək, həmin sistemin əsas semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- təfəkkür feillərinin sintaktik mövqeyi, onların işlənmə məqamları və qrammatik-kateqorial əlamətlərini dil nümunələri əsasında ümumiləşdirib səciyyəvi sintaktik konstruksiyalarını təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təfəkkür feilləri olan əqli proses feilləri, görmə feilləri, nitq və eşitmə feilləri müxtəlif sistemli Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında leksik-semantik və qrammatik aspektdən kompleks şəkildə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində araşdırılır, onlara xas olan spesifik funksional-üslubi xüsusiyyətlər elmi şəkildə izah edilir. Onların digər təsnifatlardan fərqli və yeni ümumi semantik qruplaşmaları təqdim edilir.

Verilən leksik-semantik qrupların semantikasi komponentlərdən təşkil olunmuş sistem şəklində dissertasiyada tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud olan təfəkkür feillərinin müqayisəli təhlili həmin dillərdə əqli proses və görmə feillərinin, habelə nitq və eşitmə feillərinin tipoloji-müqayisə yolu ilə öyrənilməsinə, onların qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsinə və habelə bu tipli feillərin funksional xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına da yaxından kömək edə bilər. Ona görə də dissertasiyanın elmi nəticələrindən bu dillərin orta və ali məktəblərdə tədrisi işində, leksikologiya təliminin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasında, tipoloji leksik əsərlərin hazırlanmasında və bu dillərdən qarşılıqlı şəkildə tərcümə prosesində istifadə edilə bilər.

Eyni zamanda tədqiqat işində Azərbaycan və ingilis dillərində təfəkkür feilləri əsasında onların leksik-semantik xüsusiyyətləri, qrammatik-kateqorial əlamətləri ümumiləşdirilərək hər iki dil üçün ümumi, ortaq və fərqli əlamətlər müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı hər iki dilin izahlı lüğətlərindən seçilmiş nümunələr əsasında ümumiləşdirmələr aparılaraq təsviri, müqayisə-qarşılaşdırma, komponent təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

- Feillərin leksik-semantik qruplarından olan təfəkkür feilləri əqli prosesi, görmə feillərini, nitq və eşitmə feillərini sistemli şəkildə daxil edir. Bu feillərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi hər iki dilin leksikasında özünəməxsus yer tutur. Bu araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, təfəkkür feillərinin məqsədəyönümlü və məqsədə-yönəlməyən deyə iki qrupa bölmək olar.

- Nitq feilləri birbaşa təfəkkürlə bağlı olduğundan semantik və qrammatik baxımdan tədqiq edilərək onların funksional xüsusiyyətlərini

üzə çıxarılır və bu zaman özünü göstərən oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilir.

- Görmə qavrayışı obyektiv gerçəkliyin insan şüurunda ayrılmaz hissəsi kimi koqnitiv prosesi əks etdirir. O, məhz insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini aşkarlayır və insanın empirik təcrübəsini göstərərək fikri fəaliyyətini nəzərə çatdırır. Görmə qavramasını təcrid olunmuş koqnitiv sistem kimi nəzərdən keçirmək olmaz. O, birbaşa şüurda öz əksini tapır. Bu baxımdan görmə feillərinin tədqiqi bu cür məsələlərin aşkar edilməsində əhəmiyyətə malikdir.

- Eşitmə feilləri sistem şəklində tədqiq edilərkən, bu feillərin birbaşa təfəkkürlə bağlı olduğu nəticəsinə gəlmək olar.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas mənbələri ikidilli, izahlı və frazeoloji lüğətlər, tədqiq olunan dillərdə bədii ədəbiyyat materiallarıdır. Elmi-nəzəri mənbələr isə Azərbaycan dilinə, o cümlədən hind-Avropa və türk dillərinə dair elmi-nəzəri tədqiqat əsərləridir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. İşin əsas müddəaları Universitetin təşkil etdiyi elmi seminarlarda, kafedranın iclaslarında, gənc tədqiqatçıların elmi konfranslarında məruzə edilmişdir. Mövzuya dair elmi məqalələr elmi tədqiqat və ali təhsil müəssisələrinin elmi əsərlərində, məqalələr toplularında, beynəlxalq jurnallarda və başqa elmi nəşrlərdə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti və s. nəzərə çatdırılır.

I fəsil “*Əqli proses bildirən feillərin leksik-semantik təhlili*” adlanır. Bu fəslin dörd yarımbaşlığı vardır: əqli fəaliyyətin müxtəlif mənalının təfəkkür feillərinin semantik strukturunda əksi, feillərin semantik təsnifi probleminin tədqiqi, Azərbaycan dilində əqli fəaliyyət feillərinin tədqiqi, ingilis dilində əqli fəaliyyət feillərinin tədqiqi.

Təfəkkür prosesi insan fəaliyyətinin ali formasıdır. Qavrama bacarığı insan xassələrindən biri olaraq, onu digər canlılardan fərqləndirir. “İnsanın hər hansı bir fəaliyyəti əqli proses kimi, başda gerçəkliyin bilavasitə və

ümumiləşmiş əksi ilə səciyyələnən mental obraz şəklində başlayır”¹. Təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqədə olan insan insan fikrinin yaradıcılığını göstərən təxəyyül, təsəvvür və təfəkkür vasitəsi ilə ifadə olunur. İnsanın ətraf mühiti, gerçəkliyi qavraması onun hərəkət, fikir və hissiyatı olmadan mümkün deyil.

Təfəkkür prosesinin elmi cəhətdən öyrənilməsinin əsası ali sinir sisteminin fiziologiyasının öyrənilməsi ilə mümkün olmuşdur. Rus fizioloqu İ.P.Pavlov şərti qıcıqlanmaları təhlil etməklə birinci və ikinci siqnal sistemləri haqqında təlim yaratmışdır. İ.P.Pavlov dilşünas və filosoflara insan şüurunun fəaliyyətində, xüsusilə təfəkkürdə dilin rolunu dərinədən dərk etməyi aydın izah etdi. Pavlov yazır: “Əgər bizim xarici aləmə olan duyğu və təsəvvürlərimiz bizim üçün gerçəkliyin birinci siqnalları, konkret siqnallarındırsa, nitq hər şeydən əvvəl, nitq üzvlərindən qabağa gedən xüsusi hərəkəti qıcıqlar, ikinci siqnallardır. siqnalların siqnalıdır, onlar varlıqdan uzaqlaşmaqdan ibarət olub, ümumiləşdiməyə yol verir ki, bu da bizim insana məxsus əlavəni, ali təfəkkürü təşkil edir”.

İnsanda ali sinir sistemi prosesləri - qavrayış, təfəkkür, nitq fəaliyyəti – nəinki fizioloqları, psixoloqları, filosofları, hətta dilçiləri maraqlandırmışdır. Dil və təfəkkürün əlaqəsi dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahəsinin aktual problemlərindəndir.

Əqlin ifadə vasitəsi kimi təfəkkür feillərini və ya predikatları göstərmək olar. Təfəkkür feilləri nəinki təfəkkür prosesindəki leksemlər kimi nəzərdən keçirilir, burada onlar öz semantikasında qavramanın milli-etnik spesifikasiyasını, hətta ətraf mühitin etnolinqvistik bütöv kimi qavramasını da ortaya çıxarır. Bu feillərin təhlili göstərir ki, təfəkkürlə bu və ya digər surətdə bağlı olan vahidləri sahəsinə daxil etmək lazımdır.

“Feillərin semantik təsnifi problemi” yarımbaşlığında semantikanın inkişafı ilə verilən feillərin öyrənilməsinə müxtəlif yanaşma imkanları tədqiq edilir. XX əsrin 70-80-ci illərində sözün sabit mənasının öyrənilməsindən sözlərin dəyişik məzmununun təhlili, ünsiyyət prosesində dil vahidlərinin funksiyalaşmasının öyrənilməsinə keçid nəzərə çarpır. Kommunikativ dilçilik hər bir dil ünsürünün danışanın kommunikativ niyyəti reallaşdırmasını ehtimal edir, bu zaman pragmatika sahəsinə müraciət olunur. XX əsrin 80-ci illərində kommunikativ dilçiliyin bir sahəsi olan kommunikativ leksikologiya hələ formalaşmamışdı, sözün

¹ Петровский А. В. Краткий психологический словарь / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский, М.: Изд-во политич. лит-ры, 1985, с.293.

bir dil vahidi kimi kommunikativ funksiya yerinə yetirilməsini ehtimal edən fikir marağ doğurur.

Təfəkkür feilləri *qorxutmaq, dilxor olmaq, həyəcanlandırmaq* və s. kimi emosional vəziyyət və psixi təsir feillərini özündə cəmləşdirir. Psixi fəaliyyət feillərini də bu qrupa daxil etmək olar, məsələn: *görmək, qəbul etmək* “to see, to receive”, *görmək* “to notice”, *müşahidə etmək* “to observe smb.”, *eşitmək* “to hear”, *baxmaq* “to look, to see”, *hiss etmək* “to feel”, *tutmaq* “to catch”, *seyr etmək* “to contemplate”.

Qeyd etmək lazımdır ki, əqli fəaliyyətin müxtəlif mənalının təfəkkür feillərinin semantik strukturunda əksi göstərir ki, onlar dil daşıyıcılarının daxili aləminin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Bu da insanın ətraf aləmi, gerçəkliyi qavramaq üçün yaradıcı düşünməsi, hadisə və proseslərin dərinliklərinə baş vurması bacarığını ortaya qoyur. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bu leksemlər arasında ikinci dərəcəli mental semantikaya malik olan feillər xüsusi marağ doğurur. Bu, xarici cəhətlərə görə uyğun olan hərəkətin digərinə köçürülməsi ilə sözün metaforik işlənməsidir. Əgər əsas mənasında verilən feillər konkret hərəkət, proses, vəziyyət bildirirsə, məcazi mənada mental anlayış ortaya çıxır. D.N.Şmelev bunu sözün semantik strukturuna xas olan qanunauyğunluqlarla bağlayır: “Konkret hərəkət və vəziyyət bildirən feillər arasında müqayisəli şəkildə az feillər vardır ki, onların mənası verilən dairədə məhdudlaşsın – bu feillərin çox hissəsi daha az konkret səciyyə daşıyan hərəkəti, eləcə də psixi posesləri göstərmək üçün istifadə olunur”¹.

Təfəkkür feillərin semantik strukturlarının komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi təfəkkür prosesinin müxtəlif situasiyalarından xəbər verir. Bizim fikrimizcə, bu situasiyalardakı təfəkkür prosesləri: a) fikirləşən subyekt, b) fikirləşmə prosesi, c) fikirləşmə obyektini strukturun əksi ilə əlaqəli əsas semantik modelə bağlayır.

Birinci əqli mənalı feil leksemlərin leksik-semantik qruplarda komponent təhlili göstərir ki, nəzərdən keçirilən sahənin mərkəzi hissəsini təşkil edən leksemlər arasında ədəbi sözlər üstünlük təşkil edir, belə ki, məhz ədəbi dil “məntiqi təfəkkürü həyata keçirmək üçün” böyük imkanlara malikdir.

Əqli sahənin periferik hissəsi ikinci mənalı əqli semantikaya malik feilləri əmələ gətirir. Belə feilləri iki yerə bölmək olar. Birinci kateqoriyalı sözlərin məzmununda “əqli fəaliyyətin yerinə yetirilməsi” seminə malik

¹ Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Москва Просвещение, 1964, с.96.

olan leksemlər əmələ gətirir. Bu leksemlər ədəbi dilin izahlı lüğətlərində və dialekt nitqində qeyd edilən ikinci mənalı struktura daxil olur. Bu sözlərin məna strukturunda müxtəlif səviyyəli proseslərin müntəzəmliyini göstərir və sistem-dil faktı kimi nəzərdən keçirilə bilər.

İkinci kateqoriya “mental fəaliyyətin həyata keçirilməsi” semə malikdir, bu leksemlər verilən lüğətlərdə qeyd edilməyən ikinci mənalı struktura daxildir. Bu onu göstərir ki, əqli leksemlərin məna strukturunda semantik cəhətlərin yenidən qruplaşdırılması prosesləri müntəzəm deyil və nitq faktı kimi nəzərdən keçirilə bilər.

N.N.Veçer “Feillərin leksik-semantik qruplarının tədqiqi” əsərində bu məsələnin aktuallığını qeyd etmişdir¹. Leksik-semantik qruplar haqqında danışarkən D.N.Şmelev göstərir ki, “bir tematik qrup çərçivəsində bir-biri ilə daha sıx bağlı daha xırda leksik-semantik qruplar mövcuddur”². V.L.İb-rahimova isə leksik-semantik qruplarla tematik qruplar arasında fərqi materialda axtarmağı təklif edir. O, bu anlayışları linqvistik üsullarda tədqiq etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, “leksik-semantik qruplar tematik qrupun konstituentləridir”³. F.P.Filin isə belə hesab edir ki, hər bir leksik-semantik qrup öz-özlüyündə dilin leksik semantikasının inkişafının qanunauyğunluqlarının və qanunlarının məhsuludur.

Təfəkkür feilləri əqli fəaliyyət semantik sahəsindəki qruplardan birini təşkil edir. Semantik sahədə mərkəzi yeri əqli proses mənalı feillər, eləcə də əqli fəaliyyətin nəticələrini ifadə edən feillər təşkil edir. Məhz onlar təfəkkür feillərinin leksik-semantik qrupunu təşkil edir; bilik, yaddaş, insanın əqli xüsusiyyətini və vəziyyətini ifadə edən feillər əqli fəaliyyət feillərinin semantik sahəsi periferiyasında durur. Verilən sahədəki bütün qruplar üçün ümumi əsas fikrə münasibətdir. Bu da müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirilsə də ümumi əsasa malikdir.

Dərzi paltarı ölçüb-biçdi və Hidayət, kişinin bu vəziyyətində ona verəcəyi cavabı ölçüb-biçmədi (B.Bayramov) cümlələrinə nəzər salaq. Əgər birinci cümlədə feil əsl mənasında, yəni tikiləcək paltarın və s.-nin ölçüsünü götürmək və bu ölçüyə əsasən paltarı kəsmək mənasında işlənibsə, ikinci cümlədə məcazi mənada işlənmişdir. Bu zaman feil götür-qoy etmək, hərtərəfli fikirləşmək mənasında işlənərək birbaşa təfəkkür feil kimi işlənmişdir.

¹ Вечер Н.Н. К исследованию лексико-семантической группы глагола // Семантика языковых единиц, Л., 1972, с. 20.

² Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, с. 186

³ <http://bulletin-bsu.com/arch/2014/3/5-13/>

Həmin feilə ingilis dilində nəzər salsaq, onun da məcazi mənada ümidi doğrultmaq mənasını verdiyini görürük. Məsələn, *The car did not measure up our expectations* ¹ “Bu maşın bizim ümidimizi doğrultmadı”, bu da bir mənada təfəkkür feillərinin leksik-semantik qrupuna daxil olur.

“Azərbaycan dilində əqli fəaliyyət feilləri” yarımbaşlığında təfəkkür prosesi ilə bağlı olan bütün feillər təfəkkür feillərinə daxil olduğunu görə bilərik, məsələn, *düşünmək, dərk etmək, xatırlamaq, güman etmək*. Təfəkkür feilləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə təfəkkür feillərinə *duymaq, bilmək, qanmaq, inanmaq, qavramaq, bəyənmək* və s. feilləri misal göstərmək olar. Düzəltmə təfəkkür feilləri başlıca olaraq, *-la, -lə, -irgə, -imsə* şəkilçisi ilə düzəlir, məsələn: *xatırlamaq, yadırgamaq, mənimsəmək* ².

Türkoloji dilçilikdə təfəkkür feillərini ilk dəfə N.K.Dmitriyev tədqiq etmişdir³. Bu qrupa daxil olan feillər təfəkkür prosesini bildirir. L.M.Vasilyev təfəkkür feillərini iki yarımqrupa bölür: “zehni fəaliyyəti, təfəkkür prosesini bildirən feillər”; 2) təfəkkür aktının nəticəsini bildirən feillər”⁴.

Devilənləri əsas tutub biz təfəkkür feillərinin iki yarımqrupunu müəyyənləşdirək: 1) zehni fəaliyyəti, təfəkkür prosesini bildirən feillər; 2) təfəkkür aktının nəticəsini bildirən feillər.

Azərbaycan dilində *fikirləşmək* feili təfəkkür feillərində əsas yer tutur. Onun aşağıdakı mənaları vardır: 1. Bir şey və ya bir iş haqqında düşünmək, götür-qoy etmək, ölçüb-biçmək. Məsələn: Əhməd tacirbaşı bir az fikirləşdi, o, necə deyərlər, ölçdü-biçdi, götürdü-qoydu, axırda niyə dolanıb? (B.Bayramov).

2. Fikrində tutmaq, niyyətində olmaq, düşünmək, bir şey etməyə hazırlaşmaq. Məsələn: Toydan bir neçə gün sonra ortancıl bacı fikirləşdi ki, durum gədim, görüm bacım necədi (Nağıl).

3. Qayğısına qalmaq, halını düşünmək, yaddan çıxarmamaq, tədbir aramaq. Öz oğlunun gələcəyini fikirləşmək.

Tərkibində *fikir* ünsürü olan feillərin bir çoxunu təfəkkür feillərinə daxil etmək olar. Onlar mürəkkəb feilləri əmələ gətirir. Məsələn: *fikir aparmaq (götürmək)* feili “bir şey, bir hadisə haqqında fikir eləmək, fikirləşmək, fikrə getmək, fikrə dalmaq, düşünmək” mənasında işlənir, məsələn: *Fikir*

¹ Musayev O.İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı : Qismət, 2008, c. 918

² Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Bakı, 1980, c. 203.

³ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: Изд.-во вост.лит., 1962, с. 231.

⁴ Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М.: Высшая школа, 1981, с.125.

məni apardı, heykəl kimi dayandım (M.Rahim); *fikir dəryasına qərq olmaq* feili – fikrə qərq olmaq - çox dərin fikrə getmək, fikrə dalmaq mənasında verilir; Bu halda Zeyd ki o da Leylaya aşıqdır, xəyal və fikrə qərq olmuş bir surətdə zahir olub deyir (Ü.Hacıbəyov); *fikir eləmək (etmək)* feili “fikirləşmək, düşünmək” mənasındadır, məsələn: (Mozalanbəy): Bu gecə dürüst fikir elə, peşman olmazsan (Ə.Haqqverdiyev); *fikir götürmək* feili “fikri məşğul etmək, fikrə qərq olmaq” mənasındadır, məsələn: Ənuşirəvanı fikir götürdü, çünki onun heç övladı olmayırdı (Nağıl); *fikrə getmək* feili “fikirləşmək, düşünmək” mənasında işlənir, məsələn: (Abbas): Sizin fikriniz başqadır, elə fikrə düşməyin (Abbas və Gülgəz); *fikrə dalmaq* feili – fikrə getmək mənasını verir, məsələn: (İsmət): Keçən gecə bir xeyli fikrə daldım; Düşündüm, düşündüm, uyqusuz qaldım (H.Cavid); *fikrə salmaq* feili – fikirləşməyə, fikrə getməyə, düşünməyə məcbur etmək mənasında işlənir, məsələn: Rüstəm bəy Məcidə nəzərdən keçirdi, onun sadələvh siması və axmaq sözləri Rüstəm bəyi bir az fikrə saldı (Y.V.Çəmənəminli); *fikri dəyişmək* feili - əvvəlki fikrindən əl çəkib ayrı fikrə düşmək, rəyini dəyişmək mənasındadır; məsələn: Gördüyümüz kimi, bu feillər bu və ya digər mənada *fikirləşmək* feilinin mənasını özündə əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, N.Seyidəliyev və N.Qurbanovanın “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə *fikirləşmək* feilinin sinonim cərgəsinə *düşünmək, götür-qoy etmək/eləmək, fikrə cümmaq* feilləri də əlavə olunur¹. L.O.Vəzirova “Azərbaycan və rus dillərində təfəkkür feillərinin sinonimliyi” adlı məqaləsində qeyd edir: “İki dildə olan feillərin sinonimik cərgəsini araşdıraraq, “qavrama” və “şərh” semlərin vasitəsilə bu paradigmləri genişləndirmək olar”².

“İngilis dilində əqli fəaliyyət feilləri” yarımbaşlığında ingilis dilində əqli fəaliyyət mənalı feillər dilin leksik sistemində xüsusi yer tutduğunu görə bilərik Məhz onların semantikasında fikrin məzmunu, kommunikativ aspekti təşkil edən bütün mürəkkəb əqli proses öz əksini tapır. Məlumdur ki, təfəkkür feillərinin semantikasi təfəkkür prosesi ilə bağlıdır. Burada əsas model “fikirləşən subyekt – fikir prosesi – fikrin obyektı” modelidir. Bu

¹ Seyidəliyev N., Qurbanova T. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Maarif, 2003, c. 99

²Везирова Л.О. Синонимия глаголов мышления в русском и азербайджанском языках. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 22 (61). № 3, 2009, с. 67-70.

modelin köməyilə təfəkkür semantikalı feillərin və onlardan törəyən eyni köklü sözlərin tədqiqini aparmaq mümkündür. Funksional-semantik sahənin mərkəzi hissəsini feil leksemləri təşkil edir.

Əqli fəaliyyətin əsasını “əql” koqnitiv çərçivəsi təşkil edir, buraya əqli fəaliyyət prosesinin ümumi anlayışının aktuallaşmasında müxtəlif aspektlər daxildir. Təfəkkür feilləri bu fəaliyyətdə əsas rolunu oynayaraq mərkəzi təşkil edir. Onların semantikasındakı əql prosesinin əsas parametrləri öz əksini tapır. Əqli fəaliyyət feillərinin təhlilində dilin semantikasındakı və strukturunda insanın qavrama fəaliyyətinin konseptuallaşması sahəsi önə çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təfəkkür feillərinin leksik-semantik sərhədlərinin təyininə bir çətinlik ondan əmələ gəlir ki, bəzi tədqiqatçılar əqli fəaliyyət feillərini qavrama feilləri ilə bir qrupda birləşdirirlər, bu sahə feillərini üç qavrama qrupuna bölürlər:

-hissi qavrama (*look, regard, listen, smell, taste, notice, note, distinguish, recognize, see, hear, watch, witness, dream*);

- əqli qavrama (*study, consider, examine, test, weigh, understand, guess, discover, forget, know, think, suppose, doubt*);

- emosional vəziyyət (*want, expect, intend, hesitate, love, fear, hate, regret, envy*).

Məqsədyönəlməyən təfəkkür feilləri *düşünmək* və onun sinonimləri olan feilləri özündə əks etdirir. *Düşünmək* feili ingiliscə *think* feilidir. O, əsasən, təsirsiz feildir, əgər Azərbaycan dilində bu feil təsirlidirsə, ingilis dilində bunun əskini görürük.

Məqsədyönümlü təfəkkür feilləri təfəkkür prosesinin yerinə yetirilməsini göstərən mənalı təsirli feillərin geniş qrupudur. Təfəkkür prosesi fikirləri nədə, kimdə isə cəmləmək, iradənin gücü ilə hər hansı bir obyektə fikri yönəltməkdir. *Fikirləşmək, düşünmək* kimi nüvə feillərindən başqa, buraya irəliyə baxmaq, gələcəyi fikirləşmək mənalı *qərarlaşmaq, mühakimə etmək* kimi feillər də daxildir.

Biz hər şeyi ətraflı fikirləşdik – We think all thoroughly.

Verilən qrupa fikirləşməyə başlamaq, fikrə dalmaq vəziyyətinə düşmək mənalı feillər də daxildir, məsələn: *to began think about*.

Anlama feilləri *anlamaq, öyrənmək, izah etmək, səhv etmək* kimi feilləri öz tərkibinə daxil edir. Anlamaq və fikirləşmək feilləri nəticə semini tərkibində daşıyan, bir-birindən fərqlənən məqsədyönümlü geniş qruplardır. Hər iki qrup şüurun nəinki əqli, hətta iradi fəaliyyətinin aktiv anlama prosesini özündə cəmləşdirir.

İngilis dilində təfəkkür feilləri özündə altı qrupu birləşdirir: 1) *təsəvvür etmək* semi özündə əks etdirən qrup, buraya *visualize, envisage, picture,*

think up, schematize, chart, idealize, poeticize, see, contemplate və s.; 2) *ehtimal etmək* semini özündə əks etdirən qrup, buraya *suppose, think, consider, hold, admit, acknowledge, reckon, conjecture, surmise, assume, presume, account, deem, regard, deny, negate* və s.; 3) *inanmaq* semini özündə əks etdirən qrup, buraya *believe, trust, confide, convince, persuade into, fill smb. with convince* və s.; 4) *qərarlaşmaq* semini özündə əks etdirən qrup, buraya *decide, make up one's mind, judge, settle, resolve, determine, agree, arrange* və s.; 5) *başə düşmək* semini özündə əks etdirən qrup, buraya *understand, comprehend, have an idea, be conscious, be aware, realize, imagine, fancy, conceive, catch, interpret, guess, reflect* və s.; 6) *səhv etmək* semini özündə əks etdirən qrup, buraya *misunderstand, mistake, act, do smth. wrongly, confuse, err, make a mistake, mix up, be confused* və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məqsədyönlü feillər qrupunda olan feillər “təfəkkür prosesini hər hansı bir obyektə yönləndirərək həyata keçirmək” mənasını verir. İngilis dilində məqsədyönlü feillər qrupunu təşkil edən feillər *think* (ondan əmələ gələn tərkibi feillər olan *think of, think about, think over, think out*), *cogitate, contemplate, meditate, ponder, reason, philosophise, subtilise, theorize, consider, reason, reflect, debate, muse about (on, over), ruminate, brood over, mull over, chew over, study* feilləridir.

“Nitq feillərinin semantik təhlili” adlanan II fəsildə Azərbaycan və ingilis dillərində danışıq aktı bildirən nitq feilləri, Azərbaycan və ingilis dillərində təsdiq və inkar bildirən nitq feilləri, Azərbaycan və ingilis dillərində sual və cavab bildirən nitq feilləri, Azərbaycan və ingilis dillərində tonuna görə fərqlənən nitq feilləri, Azərbaycan və ingilis dillərində alçq tonlu nitq feilləri, Azərbaycan və ingilis dillərində yüksək tonlu nitq feilləri, Azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif emosiya (əmr, xahiş, yalvarış, məsləhət, tövsiyə, ovqat, şikayət, and, hüsn-rəğbət, təşəkkür və s.) bildirən nitq feillərindən bəhs olunur.

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun araşdırılmasına əsər həsr etmiş elə bir Azərbaycan dilçisi tapılmaz ki, onun əsərində feil mövzusunda, o cümlədən nitq feillərinə toxunulmasın. G.Xanbabayevanın “Azərbaycan və ingilis dillərində nitq və eşitmə feilləri” adlı dissertasiyasında Azərbaycan dilçilərinin Azərbaycan dilində nitq feilləri haqqında söylədikləri fikirlər müfəssəl surətdə nəzərdən keçirilir. Qismən bu səbəbdən (təkrar olmaması üçün), qismən də təqdim olunan dissertasiyanın mövzusu və həcmi imkan vermədiyi üçün burada bu fikirlər həm səthi, həm də başqa rakursda nəzərdən keçiriləcəkdir.

Azərbaycan dilçisi Z.Budaqova nitq feillərini əvvəlcə semantik mənasına görə qruplaşdırır:

- 1) Tonun yüksək və ya alçaqlığına görə nitq feilləri iki qrupa bölür:
 - a) yüksək tonlu nitq feilləri;
 - b) alçaq tonlu nitq feilləri.
2. Nitq davamlılığını (prosesini) bildirən nitq feilləri.
3. Sual-cavab prosesində işlədilən nitq feilləri.
4. Təsdiq və ya inkar məqamında işlədilən nitq feilləri.
5. Müsbət və ya mənfı: çalar bildirən nitq feilləri.
6. Narazılıq, etiraz bildirən nitq feilləri.

Göründüyü kimi, həm süni, həm bəsit, həm də uğursuz təsnifdir. Belə təsnifin heç bir elmi əsası yoxdur və buna görə də heç bir elmi əhəmiyyəti yoxdur. Həmin əsərin başqa bir yerində Z.Budaqova nitq feillərini qrammatik xüsusiyyətlərinə görə təsnif edir.

1. Nitq feillərinin əksəriyyəti təsirsizdir.
2. Nitq feillərinin bir qrupu feilin qarışıq növ şəkilçisini qəbul edir və nitq prosesinin iki şəxs a¹rasında aparıldığını göstərir.
3. Nitq feillərinin bir qrupu feilin qayıdış növ şəkilçisini qəbul edir və danışanın, necə deyərlər, özünün özü ilə danışığını ifadə edir.
4. Nitq feilləri məchul və icbar növdə işlənir.

Z.Budaqova yazır ki, bu qrupa daxil olan feillərin içərisində həm təsirli, həm də təsirsiz feillər vardır. Düşünürük ki, belə iddianın heç bir elmi əsası yoxdur, çünki məlum olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində təsirsiz feillər ansı şəkilçini qəbul etməsindən asılı olmayaraq məchul və icbar növlərdə çıxış edə bilməz. Görünür, Z.Budaqova məchul növlə şəxssiz növü, icbar növlə təhrik növü qarışdırır.

5. Nitq feillərinə daxil olan bir qrup təsirsiz heç bir obyekt tələb etmir.
6. Lüğəvi mənasında qarşılıq məna çaları olan bir qrup nitq feili *ilə* qoşmalı obyekt tələb edir və *kim ilə* sualına cavab verir.
7. Nitq feillərinə daxil olan bir qrup təsirsiz feil yönlük halda obyekt tələb edir, danışığın yönəldiyi əşyanı göstərir.
8. Nitq feillərinə daxil olan bir qrup təsirli və təsirsiz feil çıxışlıq halda olan obyekt tələb edir və danışığın mənbəyini (yaxud çıxış nöqtəsini) göstərir.

¹ Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Bakı Elm Nəşriyyatı, 1980, c.202.

Onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən nitq feillərinin müqayisəli araşdırmasına həsr edilmiş bir əsərdə həmin feilləri bu şəkildə araşdırmaq təklif edilir və araşdırılır:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində danışıq aktı bildirən nitq feilləri.
2. İngilis və Azərbaycan dillərində təsdiq və inkarlıq bildirən nitq feilləri.
3. İngilis və Azərbaycan dillərində sual və cavab bildirən nitq feilləri.
4. İngilis və Azərbaycan dillərində alçaq tonlu nitq feilləri.
5. İngilis və Azərbaycan dillərində yüksək tonlu nitq feilləri.
6. İngilis və Azərbaycan dillərində əmr, tövsiyə, xahiş, yalvarış mənalı nitq feilləri.
7. İngilis və Azərbaycan dillərində müəyyən əhval-rühiyyə (rəğbət, təşəkkür, şikayət, and) bildirən nitq feilləri.

Biz belə hesab edirik ki, Azərbaycan və ingilis dillərində nitq feillərinin bu şəkildə müqayisəli araşdırılması bəsit və bayağıdır. Məsələn, dördüncü bənd alçaq, beşinci bənd yüksək tonlu nitq feillərinin araşdırılması nəzərdə tutulur. Burada iki çatışmazlıq vardır: a) bəs adi tonlu nitq feilləri harada araşdırılacaq? b) alçaq, yükək tonlu nitq feillərini ayrı-ayrılıqda araşdırmağa ehtiyac varmı? Altıncı və yeddinci maddələrdə ümumiyyətlə emosiya bildirən feillərin araşdırılması nəzərdə tutulur. Düşünürük ki, belə xırdalamağa ehtiyac yoxdur. Nəhayət, əsas məsələ: müəllif maddələrdə denotat dil kimi ingilis dilinin təqdim edir, amma əsas diqqəti Azərbaycan dili nitq feillərinin araşdırılmasına yönəlir. Müdafiəyə təqdim olunan bu əsərdə müqayisəyə cəlb edilən araşdırılacaqdır:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində danışıq aktı bildirən nitq feilləri.
2. Azərbaycan və ingilis dillərində təsdiq və inkar bildirən nitq feilləri.
3. Azərbaycan və ingilis dillərində sual və cavab bildirən nitq feilləri.
4. Azərbaycan və ingilis dillərində tonuna görə fərqlənən nitq feilləri.
5. Azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif emosiya (əmr, xahiş, yalvarış, məsləhət, tövsiyə, ovcət, şikayət, and, hüsn-rəğbət, təşəkkür və s.) bildirən nitq feilləri.

“Azərbaycan və ingilis dillərində danışıq aktı bildirən nitq feilləri” yarımbaşlığından hər iki dildə olan feillər tədqiq olunur. Avtoreferatın həmi imkan vermədiyindən qısa nəzərdən keçirək (nümunələr əlifba sırası ilə Azərbaycan dilində Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərindən – nömrələrlə və ingilis dilində Oruc Musayevin İngiliscə-azərbaycanca lüğət, habelə A.S.Hornlinin “Oxford Advanced Learner’s Dictionary” əsərindən

götürülmüşdür. Avtoreferatın həcmi imkan vermədiyindən, burada yalnız bəziləri nəzərdən keçiriləcək.

*Bəhs etmək*¹ – birinci tərəfi ərəb mənşəlidir, ikinci komponenti Azərbaycan dilinin köməkçi feildir, təsirli feildir. Azərbaycan dilində iki mənası var:

- 1) danışmaq, söhbət etmək, fikir / mühakimə söyləmək / yürütmək.
- 2) mübahisə etmək; bəsləşmək; yarışmaq; mərcələşmək.

İngilis dilində danışmaq aktı nitq feilləri bunlardır: *to announce, to declare, to narrate, to pronounce, to recite, to say, to speak, to state, to talk, to utter* və s.

*To announce*² – “nəyi isə açıq-aşkar bildirmək” mənasını ifadə edir. Ədəbiyyatda onun ingilis dilində işlənməsinin üç mənası göstərilir: 1) elan etmək, bildirmək, bəyan etmək, xəbər vermək, məlumat vermək, bəyanat vermək; 2) bildirmək, xəbərdar etmək; 3) hündür səsle elan etmək.

“Azərbaycan və ingilis dillərində təsdiq və inkar bildirən nitq feilləri” yarımbaşlığından hər iki dildə nitq feilləri haqqında məlumat verilir. Azərbaycan və ingilis dillərində nitq feillərinin bir tipi də təsdiq və inkar bildirən nitq feilləridir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təsdiq bildirən nitq feilləri bunlardır: *təsdiq etmək, razılaşmaq, təsdiqləmək, razı olmaq, razı etmək, razılıq almaq, razılıq etmək, razılıq vermək, dilbir olmaq*.

Təsdiq etmək Azərbaycan dilində təsdiqləmək mənasında işlənir. Təsdiqləmək feilinin ədəbiyyatda³ üç mənası göstərilir:

- 1) bir şeyin germək olduğunu bildirmək, təsdiqləmək;
- 2) bir şeyin düzgünlüyünün rəsmiləşdirmək, qanuni şəkllə salmaq;
- 3) rəsmi olaraq qəti qərar çıxarmaq, qəti şəkllə düşmüş hesab etmək.

İngilis dilində təsdiq bildirən feillər bunlardır: *to agree, to admit, to accord, to affirm, to allege, to assert, to assent, to concede, to concur, to conform, to consent, to verify*.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild., Bakı : Şərq-Qərb, 2006, c. 269

² Verdiyeva Z.N., Kerimzade İ.A. The Systematic Dictionary of English Verbs. Bakı: Elm, 1978, c.44

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild., Bakı : Şərq-Qərb, 2006, c. 327.

*To agree*¹ feili Azərbaycan dilinin feil olmayan “bəli” sözünün ekvivalentidir. İngilis dili lüğətlərində onun bu mənaları göstərilir:

1) razılaşmaq, razı olmaq; 2) fikirləri üst-üstə düşmək, eyni fikirdə olmaq; 3) razılıq vermək; 4) yola getmək, keçinmək, razılıqla yaşamaq; 5) uyğun gəlmək, ahəng təşkil etmək, həmahəng olmaq; 6) faydalı olmaq, münasib olmaq; 7) uzlaşmaq; 8) sahmana salmaq, nizama salmaq.

“Azərbaycan və ingilis dillərində sual və cavab bildirən nitq feilləri” yarımbaşlığında müqayisə edilən dillərdə xüsusi sual və cavab bildirən nitq feilləri mövcudluğunu görə bilərik. Müasir Azərbaycan dilində sual məqamında işlənən nitq feilləri bunlardır: *soruşmaq, sormaq, sual vermək, sorğu-suala tutmaq, sorğu-sual etmək, sorğuya tutmaq, sorğu-suala çəkmək, xəbər tutmaq, ağızını aramaq, xəbər almaq, məlumat almaq, söz çəkmək, müraciət etmək, sual atəşinə tutmaq* və s.

Soruşmaq təsirli feildir, cavab almaq məqsədilə işlədilir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində onun bu mənalarda işləndiyi göstərilir: 1) bir şeyi bilmək, bir şey haqqında məlumat almaq üçün birinə sualla müraciət etmək, sual vermək; 2) fikrini bilmək, icazə istəmək; 3) birini görmək, biri ilə görüşmək arzusunda olduğunu bildirmək; 4) üzərinə məsuliyyət düşmək, bir şey haqqında qanəedici cavab tələb etmək.

İngilis dilində ən çox (intensiv) işlənən sual feilləri bunlardır: *to ask, to inquire, to interrogate, to query, to question*.

To ask feili nəyi isə öyrənmək məqsədi ilə soruşmaq ümumi semantikasını bildirir. İngilis dili lüğətlərində onun bu mənaları vurğulanır: 1) soruşmaq, xəbər almaq; bu mənada *to ask* feili *to inquire, to query, to question* feilləri ilə sinonim, *to answer, to reply, to respond* feilləri ilə antonimdir; 2) xəbər tutmaq, xəbər almaq; bu mənada *to ask* feili *to query (for, after, about* önlükləri ilə) feili ilə sinonimdir; 3) soruşmaq, görmək istəmək; 4) xahiş etmək, kömək istəmək; bu mənada *to ask* feili (*to appeal, to apply, to beg, to beseech, to crave, to coax, to entreat, to implore, to petition, to plead, to pray, to request, to seek, to supplicate, to solicit, to sue* feilləri ilə sinonimdir. 5) icazə istəmək; 6) tələb etmək; 7) dəvət etmək.

Azərbaycan və ingilis dillərində sual məqamlı nitq feillərində əlavə və onlara qarşı cavab nitq feilləri də mövcuddur; cavab nitq feilləri sual nitq feillərinin, bir növ, antonimləridir. Hər iki dildə cavab nitq feilləri zəngin semantikaya malikdir. Onların müqayisəli araşdırılmasının dilçilik üçün müəyyən əhəmiyyəti vardır.

¹ Verdiyeva Z.N., Kerimzade İ.A. The Systematic Dictionary of English Verbs. Bakı : Elm, 1978, c. 49.

Azərbaycan dilində işlənən cavab nitq feilləri bunlardır: *cavab vermək, cavablandırmaq, cavab almaq, cavab qaytarmaq, hay vermək, səs vermək, səsinə səs vermək* və s. Göründüyü kimi, düzəltmə tərkibli cavablandırmaq feilindən başqa bütün cavab məqamlı nitq feilləri tərkibi feillərdir. Azərbaycan dilində cavab məqamlı nitq feilləri öz aralarında sinonimdir.

İngilis dilində cavab məqamında ən çox işlənən nitq feilləri bunlardır: *to answer, to reply (to), to respond (to), to report*.

“Azərbaycan və ingilis dillərində tonuna görə fərqlənən nitq feilləri” yarımbaşlığında hər iki dildə tonuna görə fərqlənən nitq feilləri tədqiq olunu. Adətən, dilçilik ədəbiyyatında (istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə ingilis dilçiliyində) nitq feillərini tona görə iki qrupa ayırırlar: alçaq tonlu nitq feilləri və yüksək tonlu nitq feilləri. Biz nitq feillərini bu şəkildə qruplaşdırmağı, iki səbəbə düzgün saymırıq: a) bu, təsnifi həddindən artıq xırdalaşmağa gətirir; b) belə təsnifdə adi tonlu nitq feilləri təsnifdən düşür; onu da təsnifə salsaq, yəni üçüncü qrup (adi tonlu nitq feilləri) nitq feilləri ayırsaq, onda təsnif lap bayağılaşar. Biz tona görə nitq feillərini bir başlıq altında birləşdirməyi, lakin ayrı-ayrılıqda araşdırmağı lazım bildik.

Donquldamaq feilinin semantikasını Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə təqdim olunur: Narazı halda özü-özünə, yavaşcadan anlaşılmaz sözlər söyləmək, deyinmək. İngilis dilində bu alçaq tonlu nitq feilləri vardır: *to gossip, to whisper, to hint, to divulge, to hiss, to insinuate, to murmur, to mumble, to mutter, to grumble* və s.

To gossip feili əhəmiyyətsiz və ya ziyanlı danışmaq mənasına malikdir; ingilis dili lüğətlərində onun iki məqamda işləndiyi qeyd edilir: 1) boşboğazlıq etmək, laqırtı vurmaq; 2) qeybət etmək; şayiə yaymaq. *To gossip* feili *to brather, to chat, to gabble, to jaw, to prattle, to mour, to tattle, to tell tales, to whisper* feilləri ilə sinonimdir.

“Azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif emosiya (əmr, xahiş, yalvarış, məsləhət, tövsiyə, ovqat, şikayət, and, hüsn-rəğbət, təşəkkür və s.) bildirən nitq feilləri” yarımbaşlığında aşağıdakı feillər nəzərdən keçirilir. Hər iki dildən bir nümunə göstəriləcək: *Buyurmaq*¹ feili Azərbaycan dilində bu mənaları ifadə edir: 1) əmr vermək, hökm etmək; 2) nəzakət və hörmət üçün də işlədilir; 3) söyləmək, demək, təklif etmək; 4) getmək, gəlmək; 5) köh. etmək. İngilis dilində əmr feillərinə *to order*, xahiş feilinə *to ask*, yalvarmaq feillərinə *to beg*, tövsiyə feillərinə *to recommend, to suggest, to offer, to propose*, çağırış feillərinə *to call*, məsləhət feillərinə *to advice*, emosiya (təşəkkür, hüsn-rəğbət və s.) feillərinə *to praise, to glorify, to*

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 367.

thank, to blame, to godemn, to denounce, to insult, to reproach, to scold, to complain, to oath, to swear, to vow feillərini nümunə göstərmək olar.

Yazının həcmi və məqsədi imkan vermədiyi üçün burada ingilis dilində mövcud olan nitq feillərinin yalnız bir hissəsi – sadə və düzəltmə nitq feilləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində sadə və düzəltmə nitq feilləri adlarla (isimlərlə) və önlüklərlə birləşmədə tərkibi feillər yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Belə tərkibi feillər sadə və düzəltmə feillərə nisbətən qat-qat çox mənə çaları əmələ gətirir. İmkan olmadığı üçün burada həmin feillər araşdırmaya cəlb olunmadı; bu işin məqsədinə də daxil deyildi. Qeyd etməyi vacib bilir ki, ingilis dilində nitq feilləri ayrıca bir mövzu kimi araşdırmağa layiqdir.

III fəsil “Görmə və eşitmə feillərinin leksik-semantik təhlili” adlanır və sonrakı yarım bölmələrdən ibarətdir: feil semantikasının öyrənilməsi prinsipləri, görmə feillərinin tədqiqinə nəzər, Azərbaycan dilində görmə feillərinin semantik təhlili, ingilis dilində görmə feillərinin semantik təhlili, eşitmə feilləri istəyindən və məqsədindən asılı olmadan, qəsdən səsin qəbul edilməsini bildirən eşitmə feilləri, məqsədli şəkildə, istəyərək səsin qəbul edilməsini bildirən eşitmə feilləri.

Dilçilikdə müəlliflər feil semantikasını tədqiq edərkən, üç əsas prinsipləndən istifadə edirlər: tematik (denotativ), paradigmatik və sintaqmatik prinsiplər ¹. Bununla belə, onlar müstəqil deyil, sadəcə olaraq bir-birini tamamlayır. Belə ki, sözün semantikasi onun paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrinin məcmusu ilə təyin edilir ². Mənanın assosiativ metodunun öyrənilməsi tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq edilən əlamətlər həm universal, həm də linqvistik xarakter daşıya bilər, yəni o, dünyanın dil xəritəsinin xüsusiyyətlərini göstərir. Leksikanın əsas fərqli xüsusiyyətinin dilin digər sahələri ilə müqayisəsi dilxarici gerçəkliyin müraciətini özündə təcəssüm etdirir.

“Görmə feillərinin tədqiqinə nəzər” yarım başlığında görmə feillərinin tədqiqinə nəzər salınır. Təfəkkür feillərinin xüsusi mənə qruplarından biri olan görmə feilləri tədqiqata cəlb olunur. Bu qrupdan olan feillər dildə öz işləkliyi ilə seçilir. Hər iki dildə (Azərbaycan və ingilis dillərində) olan görmə feilləri çoxmənalı feillər kimi müxtəlif məqamlarda və feili birləşmələrin tərkibində işlənir. Feillər, xüsusilə görmə feilləri dilçilərin

¹ Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М.: Высшая школа, 1981, с.39.

² Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. М.: Высшая школа, 1974, с. 43.

tədqiqat obyektı olmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatda göstərilir ki, feillər isimlərdən fərqli olaraq daha az yeniləşmə prosesinə məruz qalır. Belə konservatizmi nəzərə alaraq deyə bilərik ki, feil leksikası sabit olduğundan tədqiqat üçün daha cəzbedicidir.

Baxma və görmə feilləri hərəkətin subyektə yönəlmə prinsipi ilə bir-birinə qarşı qoyulur. Baxma-görmə feilləri arasında münasibətlərin semantik münasibətlərin xüsusi növü kimi qavranılması perspektivli görünür. Görmə feillərinin leksik-semantik qrupuna nəinki görmə feillərinin subyekt planı ilə bağlı görmə və baxma feilləri, eləcə də görmə qabiliyyətinin itirilməsi və qazanılması ilə bağlı görmə feilləri də daxildir. Bununla belə, görmə feillərinin leksik-semantik qrupuna “nəinki müsbət mənada, hətta mənfi mənada olan baxma semlərinin daxil olduğu feillər də daxildir”. M.Q. Usmanova qeyd edir ki, gözlə qavramaq, baxmaq müxtəlif cür olur, bu zaman məqsədlə baxmaq, gözünü qırpmadan baxmaq və ya təsadüfən baxmaq olar. Bu səbəbdən hər bir dildə görmə qavramasının müxtəlif calarını əks etdirən feil leksikası, feili birləşmələr, frazeoloji birləşmələr mövcuddur¹. Görmə feillərinin leksik-semantik qrupu A.Qudaviçyus, L.M.Vasilyev, T.Skovel, V.V.Makarova, D.A.İbrahimovanın əsərlərində geniş işlənmişdir.

“Azərbaycan dilində görmə feillərinin təhlili” yarımbaşlığında görmə feillərinin təfəkkür feillərinin tərkibinə daxil olan feillərin olduğu nəzərə çarpır. Bu qrupa *baxmaq*, *nəzərə çarpmaq*, *görmək* və başqa feillər daxil olur. Görmə prosesi ilə bağlı olan feillər başqa qrupdan olan feilərə nisbətən azdır².

“İngilis dilində görmə feillərinin semantik tədqiqi” yarımbaşlığında görmə feillərinin semantik tədqiqi nəzərdən keçirilir. İngilis dilində feil sistemi feillərin bəzi məna aspekti ilə birbaşa bağlıdır. Bu feillər iki böyük qrupa bölünür: vəziyyət feilləri və hərəkət feilləri. Əgər proses parametrlərinin mənasının spontan dəyişikliyi kimi nəzərdən keçirilirsə, onu dinamik vəziyyət adlandırırlar. Əgər parametrlərin mənası dayanmadan istehsal olunursa, belə vəziyyət statik adlanır. Əgər proses səbəb-nəticə zənciri kimi, hərəkətin bir aktantdan digər aktanta keçirsə, bu proses hərəkət adlanır.

“Əşitmə feilləri” yarımbaşlığında hər ki dildə eşitmə feilləri tədqiq olunur. Eşitmə feilləri təfəkkür feillərinin bir qrupunu təşkil edir. Təfəkkür feillərinin

¹ Усманова М.Г. Концепт «видеть» и его репрезентация в глагольной системе башкирского языка. Вестник Башкирского университета, 2012, с.1508.

² Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Bakı Elm Nəşriyyatı, 1980, c.204.

semantikasında iki komponent fərqləndirilir: 1. Duyğu orqanının gerçəkliyə müvafiq reaksiyası; 2. Qəbul edilən məlumatın təhlili, obyektlərin identifikasiyası və onların xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi.

Eşitmə feillərinin təsnifatında müxtəlif yanaşmalar nəzərə çarpır. Müxtəlif yanaşmaların təhlili nəticəsində qeyd etmək olar ki, bu feillər yarımqrup kimi tədqiqata cəlb olunur, onların xüsusi tematik bölgüsü nəzərə alınmır. G.Xanbabayeva eşitmə feillərini hiss-qavrayış feillərinin bir yarımqrupu kimi verilməsi fikrini qəbul etmirik, bizim fikrimizcə, bu feillər təfəkkür feillərinin yarımqrupu kimi verilməlidir, məhz bu məqsədlə də dissertasiyanın müəyyən bir hissəsini eşitmə feillərinin tədqiqinə həsr etmişik. Biz müəllifin eşitmə feillərini üç semantik bölgədə aparması fikrini də qəbul etmirik, bizim fikrimizcə, onun ayırdığı iki bölgü daha məqsəduyğundur, belə ki, onda tədqiq etdiyimiz bütün feilləri inkar mənalı feillərə bölmək lazım gələrdi. Biz bu bölgünü əsas götürərək müəyyən dəyişiklikləri apararaq bölgümüzü təqdim edirik: a) istəyindən və məqsədindən asılı olmadan, qəsdən səsin qəbul edilməsini bildirən eşitmə feilləri; b) məqsədli şəkildə, istəyərək səsin qəbul edilməsini bildirən eşitmə feilləri.

Eşitmə qavraması ikitərəfli istiqamətə malikdir: subyektə yönəlmiş və obyektə yönəlmiş. Qavramanın subyekt-obyekt oriyentasiyası səs qavramasının tam prosesini əks edir, bu zaman eşitmə qavraması subyektədən obyektə keçir.

Eşitmə qavramasının məqsədsizliyini göstərən feillər “qavrama” kateqorial-leksik semanın saxlanması şərti ilə modulyasiya semantik dəyişkənliyə məruz qalır. Semantik əlamətlərin semantik modulyasiya çərçivəsində qruplaşdırılması qavrama prosesinin müxtəlif mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün feildən istifadənin düzgün olduğunu bir daha sübut edir. Belə ki, ətraf mühit haqqında məlumatı insan hissetmə orqanlarının köməyi ilə həyata keçirərək emal etməyə çalışır.

İnsan hissetmə orqanları tərəfindən ətraf mühit haqqında əldə etdiyi məlumatlara inanır, belə ki, eşitdiyini və gördüyünü doğru sayır. Qavramanın belə anlanması *to listen* feilinin mənasının daha çox *to believe* feilinin mənasına doğru aparır. Lüğətlər də bunu təsdiqləyir ki, qavramılan informasiya subyektin əqli fəaliyyəti əks etdirir, yəni əgər sən kimə isə qulaq asırsansa, ona inanırsan.

Dissertasiya məzmunu ilə əlaqədar aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. Hər iki dildə təfəkkür feilləri feil leksikasında mərkəzi yeri tutur. Tədqiqat nəticəsində görmək olar ki, təfəkkür feilləri sayca vəziyyət feillərindən çoxdur. Təfəkkür feilləri sözlərin təhlili sırasında təşkil edici

rolu oynayır. Bu feillərdə feil sinfinə xas olan bütün qrammatik proseslər öz əksini tapır. Bu qrammatik qanunauyğunluqlar təfəkkür feilləri sferində müntəzəm, sabit və yüksək dərəcədə reallaşır.

2. Təfəkkür feilləri söz yaradıcı, söz dəyişdirici növ cütlüklərinə malikdir. Onlar təsirlilik əlamətinə görə markirləşir, növ kateqoriyası ilə səciyyələnir, qayıdış, passiv formalarına malikdir. Bu feillərin tədqiqi feil leksikasında qrammatik proseslərin aktivliyə görə iyerarxiyaya malik olduğunu göstərir. Onlar həm funksional-semantik sinif, həm də leksik-semantik qrup kimi təhlil edilir. Bu feillərin semantik, qrammatik və funksional xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Bu feillərin tədqiqi bütün dil səviyyələrində leksikanın rolunu görməyə imkan yaradır.

3. Təfəkkür feilləri əqli fəaliyyət semantik sahəsini əhatə edən bir neçə qrupu özündə birləşdirir. Bu semantik sahənin mərkəzində əqli proses bildirən feillər və əqli fəaliyyətin nəticəsini əks etdirən mənalı feillər təşkil edir. Məhz onlar təfəkkür feillərinin leksik-semantik qrupunu təşkil edir, insanın vəziyyəti və əqli xüsusiyyətini əks etdirən feillər əqli fəaliyyət semantik sahəsinin periferiyasında yerləşir. Verilən sahədəki bütün qruplar üçün ümumi əsas onların fikrə münasibətidir. Hər iki müqayisə olunan dildə təfəkkür feillərinin əksəriyyəti təsirli feillərdir. Bununla belə, fərqli cəhətlər də nəzərə çarpır, bu da təfəkkür feillərinin geniş mənada işlənməsi üçün ingilis dilində önlüklərdən istifadə olunmasında öz əksini tapır. Azərbaycan dilində isə bu birbaşa feilin mənasında özünü büruzə verir.

4. Azərbaycan dilində leksik vasitələr, əsasən, mürəkkəb feillərlə öz ifadəsini tapır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində təfəkkür feillərinin mənalılarında prosesin başlanğıcı, davamı, intensivliyi, bitməsini göstərmək üçün leksik vasitələr mövcud deyil, bunun üçün *about, at, away, down, for, in on, off, out* və s. önlüklərindən istifadə olunur.

5. Təfəkkür feillərinin semantikasi çox zəngindir və müxtəlif obrazlıdır, bu leksik-semantik qrupun inteqral və diferensial əlamətlərinə görə linqvistik təsviri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Məlumdur ki, feilin mənasında predmet (hərəkət, vəziyyət) əlamətindən başqa, əlaqələrin və münasibətlərin müxtəlif rakursları da əks olunur.

Obyektin qiymətləndirilməsi kimi təfəkkür müxtəlif aspektlərdə qiymətləndirilə bilər: a) intellektual; b) etik; c) məzmun; 4) emosional. Təfəkkür feillərinin sabit komponenti kimi emotivlik bu feillərin mənfi mənalılarında da möhkəmlənmişdir.

6. Feilin semantik qrupları arasında hər iki müqayisə olunan dildə “Azərbaycan və ingilis dillərində” nitq feilləri xüsusi yer tutur və xüsusi əhəmiyyətə malikdir; bunlar insanların gündəlik həyat və məişətində hər

gün işlənən feillərdəndir. Müqayisə göstərir ki, Azərbaycan və ingilis dillərində nitq feilləri şəkilcə (fonetik tərkibinə görə) müxtəlif olsa da, az qala üst-üstə düşür. Təbii ki, bu feillərin semantik çalarlarında, milli özünəməxsus əlamətlərdən irəli gələn fərqlər də mövcuddur: analoji məzmunlu bir nitq feilinin bu dildə məna çaları o biri dildəki məna çalarından genişdir və ya əksinə.

7. Müqayisə edilən hər iki dildə nitq feilləri üçün ümumi xüsusiyyət nitq feillərinin əksəriyyəti təsirsizdir.

8. Ümumi əlamətlərə baxmayaraq, müqayisə olunan dillərdə nitq feillərinin milli özəllikləri (yəni təkcə həmin dilə məxsus xüsusiyyətləri) mövcuddur.

9. Müqayisə edilən dillərdə nitq feillərinin fərqli xüsusiyyətləri bunlardır:

a) Azərbaycan dilində:

1) nitq feillərinin bir qrupu feilin qarşılıq növünün morfoloji əlamətini qəbul edərək prosesin müştərək icrasını bildirir;

2) nitq feillərinin bir qrupu feilin qayıdış növünün morfoloji əlamətini qəbul edir;

3) nitq feilləri məchul və icbar növdə işlənir;

4) təsirsiz nitq feillərinin bir qrupu obyekt tələb etmir;

5) təsirli və təsirsiz nitq feillərinin bir qrupu çıxışlıq halda olan obyekt tələb edir;

6) təsirsiz nitq feillərinin bir qismi yönlük halda obyekt tələb edir.

b) İngilis dilində feilin növ kateqoriyasının morfoloji əlamətləri yoxdur, buna görə də Azərbaycan dilinin nitq feilləri üçün yuxarıda göstərilən məna çaları ingilis dilinin nitq feillərində önlüklərlə ifadə olunur.

10. Hər iki dildə görmə feillərinin tədqiqi nəticəsində bu feillərdə vacib konseptual xüsusiyyətlər “subyekt”, “obyekt” və “istiqaət” səciyyələri nəzərə çarpır. Görmə qavramasının səciyyəsinə nəzərə alaraq, görmənin aktiv və passivliyi də nəzərə alınmalıdır. “İstiqaət” konseptual səciyyəsi görmə qavramasının məqsədə yönəlmiş feilləri üçün vacibdir. Bu dillərdə verilən qrupun dominantı Azərbaycan dilində “görmək” və ingilis dilində *to look, to see* feilləridir. Bu dillərdə verilən qrupun ikinci yarusunu *seyr etmək* feili və *to watch, to stare, to gaze* feilləri təşkil edir. Azərbaycan dilində “göz” sözünün digər sözlərlə birləşməsi nəticəsində mürəkkəb feillər əmələ gəlir ki, bu, demək olar ki, görmə feillərinin müəyyən bir qismini göstərir. İngilis dilində isə “eye” sözü feil kimi də çıxış etsə də, digər sözlərlə birləşərək mürəkkəb feil əmələ gətirmir.

11. Qavranılan məlumat insanın fikir, hiss və davranışına təsiri göstərir. Bu məlumat insanın koqnitiv sisteminə qavrama vasitəsilə təsir Azərbaycan dilində *eşitmək* feilinin, ingilis dilində *listen, hear* feillərinin semantik derivasiyası üçün əsasdır.

Eşitmə mənalı mürəkkəb feillər ən çox istifadə olunan feillərdir. Bu feilləri hər iki dildə görmək olar, ingilis dilində bu, əsasən, tərkibi feillər və frazeoloji birləşmələrdir. Müqayisə olunan hər iki dildə “qulaq” və “ear” sözünün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feillər, eləcə də frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir. Eşitmə feillərini iki qrupa bölürlər: a) istəyindən və məqsədindən asılı olmadan, qəsdən səsin qəbul edilməsini bildirən eşitmə feilləri; b) məqsədli şəkildə, istəyərək səsin qəbul edilməsini bildirən eşitmə feilləri.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. İngilis dilində təfəkkür feillərinin leksik-semantik təhlili // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı: BDU, 2016, 3(99), s.130-134

2. İngilis və Azərbaycan dillərində əqli feillər // Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, Gəncə: GDU, 2016, №2, s.102-109

3.İngilis dilində eşitmə feilləri // Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, Gəncə: GDU, 2016, № 3. s. 114-119

4. İngilis dilində görmə feillərinin semantik təsnifatı // Filologiya məsələləri. BAKI : AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2016, № 9, s. 234-239

5. Глаголы речи (на материалы Азербайджанского и Английского языков) // Москва и культура. Выпуск 22. Т. 5 (182), Киев, 2016, с.107-115

6. Görmə feillərinin tədqiqinə nəzər / ”Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının tezisləri. Bakı: ADU, 11-12 may 2017, s..371-374

7. Əqli fəaliyyətin müxtəlif mənalının təfəkkür feillərinin semantik strukturunda əksi // Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, Gəncə: GDU, 2017, № 2 s.108-114

8. Azərbaycan dilində danışq aktı bildirən nitq feilləri / Gənc Alimlərin II Beynəlxalq elmi konfransı. Gəncə: GDU, 26-27 oktyabr 2017, s. 330-333.

МЕНТАЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении представлены актуальность темы, предмет исследования, цели и задачи, научно-теоретическое и практическое значение, методы научной новизны, структура и апробация работы.

Первая глава называется *«Лексико-семантический анализ ментальных глаголов»*. В этой главе есть четыре подглавы: *«Отражение умственной деятельности по семантической структуре разных значений ментальных глаголов»*, *«Изучение семантической классификации ментальных глаголов»*, *«Изучение ментальных глаголов в азербайджанском языке»*, *«Изучение ментальных глаголов в английском языке»*.

Вторая глава под названием *«Семантический анализ глаголов речи»* включает в себя следующие подглавы: *«Глаголы речи, утверждающие утверждение и отрицание в азербайджанском и английском языках»*, *«Глаголы речи, информирующие вопросительность и ответ в азербайджанском и английском языках»*, *«Глаголы речи, различающиеся по тону в азербайджанском и английском языках»*, *«Речевые глаголы низкого тона в азербайджанском и английском языках»*, *«Речевые глаголы высокого тона в азербайджанском и английском языках»*, *«Глаголы речи, показывающие различные эмоции в азербайджанском и английском языках»*.

Третья глава называется *«Лексико-семантический анализ визуальных и слуховых глаголов»*. Он состоит из следующих подразделов: *«Принципы изучения визуальных глаголов»*, *«Семантический анализ визуальных глаголов на азербайджанском языке»*, *«Семантический анализ визуальных глаголов на английском языке»*, *«Глаголы слуха»*.

В заключении диссертации обобщены основные результаты данного исследования.

THE MENTAL VERBS IN AZERBAIJANI
AND ENGLISH LANGUAGES

Summary

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of the used literature.

In the "Introduction" the actuality of the theme, the object of the study, purposes and missions, scientific-theoretical and practical significance, scientific novelty methods, structure and the approbation of the work are presented.

The first chapter is called "*The lexical-semantic analysis of mental verbs*". There are four sub-chapters in this chapter: "*The reflection of mental activity on semantical structure of different meanings of mental verbs*", "*The study of the semantic classification of verbs*", "*The study of mental verbs in Azerbaijani language*", "*The study of mental verbs in English language*."

The second chapter is under the name of "*Semantic analysis of speech verbs*". This chapter includes the following subchapters: "*Speech verbs apprising affirmaty and negation in Azerbaijani and English languages, speech verbs apprising interrogativity and response in Azerbaijani and English languages*", "*Speech verbs differing on tone in Azerbaijani and English languages*", "*Low tone speech verbs in Azerbaijani and English languages*", "*High tone speech verbs in Azerbaijani and English languages*", "*Speech verbs showing different emosions in Azerbaijani and English languages*".

The third chapter is called "*The lexical-semantic analysis of visual and hearing verbs*". It consists of the following subchapters: "*The study principles of visual verbs*", "*The semantic analysis of visual verbs in Azerbaijani language*", "*The semantic analysis of visual verbs in English language*", "*The hearing verbs*".

In the "Conclusion" of the dissertation the main results of the given research have been generalized.

Çapa imzalanıb: 23.05.2018
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

“Mütərcim” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

САМИРА ФИРУДИН ГЫЗЫ КАСЫМОВА

МЕНТАЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

5714.01– Сравнительно-историческая
и сравнительно -типологическая лингвистика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2018